

Stowarzyszenie Naukowo-
Kulturalne w Europie Środkowej
i Wschodniej

Zeszyty naukowe GFPS e.V.
Wydanie 02/2016

Homo Sovieticus

autor Christopher Slotta

GFPS e.V. to Stowarzyszenie Naukowo-Kulturalne w Europie Środkowej i Wschodniej. Współpraca studencka jak i naukowa odbywa się pomiędzy Białorusią, Niemcami, Polską oraz Czechami. Honorowym patronem Stowarzyszenia jest pani prof. Gesine Schwan. Zeszyty naukowe umożliwiają publikację wybranych prac byłych stypendystów GFPS.

Autor: Christopher Slotta
Homo Sovieticus

Grüß Gott!

Mein Name ist Christopher Slotta und ich studiere Philosophie und katholische Theologie in München. In Krakau verbrachte ich im Wintersemester 2015/2016 mein viertes Studiensemester und ich setzte meinen Schwerpunkt in der Rezeption des Kommunismus in Polen. Ich profitierte von den Erfahrungen, die ich vor Ort sammeln durfte, denn auch heute noch, rund ein Viertel Jahrhundert nach dem Ende der Sowjetunion, ist der kommunistische Geist noch keineswegs nur Vergangenheit.

Zeszyty naukowe GFPS e.V.
Wydanie 03/2015

ISSN: 2192-2780

© Christopher Slotta

Wszelkie prawa zastrzeżone. Wykorzystanie tekstu w dowolnej formie, nawet we fragmentach, jest dozwolone tylko za zgodą autora.

Impressum

Wydawca: GFPS e.V.
GFPS-Polska
Redakcja: Julia Roos, Yaman Kouli
Układ graficzny: Romy Heyner

www.gfps.org

HOMO SOVIETICUS *autor Christopher Slotta*

Choć ludzie w Polsce oczekują na kolejną rewolucję,
rewolucja, która się zaczęła w 1989 roku nadal nie jest dokonana.
Czas pod radziecką władzą ukształtował nowego człowieka, który się ciągle objawia,
jednak nie jako świadomy spadek przeszłości,
lecz raczej jako nieświadome pragnienie pod płaszczykiem samorządnej przyszłości.

Wprowadzenie

Przedmowa

Ponieważ moje osobiste motywacje już wyjaśniłem, będę teraz przedstawiał pojęcie i strukturę mojego projektu. Moja praca jest pisana głównie na temat „homo sovieticus”. Państwo na pewno znają rozmaite podejścia do ludzkiego życia, słynne pod tytułami jak „homo faber”, albo „homo oeconomicus”, „homo rationalis” albo „homo ludens”. Wymienione pojęcia dotyczą człowieka pod szczególnym względem, stwarzając jego osobliwy ideał, mający pomagać w jego rozumieniu. Tak samo „homo sovieticus” jest ideałem, który opisuje działanie i myślenie człowieka, który żył podporządkowany radzieckim zarządzeniom. Jeśli mówimy o ideałach, trzeba podkreślić, że ideały nigdy nie opisują człowieka w jego całości, ponieważ, treściwie, człowiek nie jest idealną istotą, lecz omylną, ludzką istotą. Nieracjonalność i irracjonalność są esencjonalnymi składnikami ludzkiej natury. Niemniej jednak uważam że warto zajmować się radzieckim człowiekiem, żeby pomimo trudności lepiej rozumieć ludy, które mieszkają na wschodzie Europy.

Struktura

Moja praca dzieli się na trzy części. Część pierwsza opracowuje krótko wstęp do człowieka radzieckiego, zajmując się jego źródłami w filozofii i polityce¹ Stalina, Lenina i Marksa. Z powodu zwięzłości tej pracy nie wysuwam roszczenia do szczególowości, ale staram się przedstawić główne pisma i wydarzenia które stały się podstawą dzisiejszego homini sovietici. Druga część zawiera opis człowieka

¹ Który w marksizmie nie można dzielić (Kołakowski I, 5).

radzieckiego według polskich i sowieckich filozofów. W tej części podam szczegóły i cechy tego człowieka i porównam go z ludźmi innej kultury. W trzeciej części tej pracy korzystam z wyników drugiej części i zwrócę uwagę na kwestię natężenia i rozwinięcia radzieckiego człowieka w dzisiejszej Polsce.

Część I: Długa geneza Człowieka Radzickiego: Od Hegla do Stalina

W ramach tej pracy nie ma sensu wyjaśniać dokładnie całą genezę Homini Sovietici, dlatego, że wszystkie teorie tych filozofów, które można uważać za jego podstawę są wieloznaczne i kompleksowe. Jednakże można nakreślić kierunek rozwoju Homini Sovietici, tak samo jak można wskazać kierunek Golsztromu, jednak niemożliwe jest określenie ruchu każdej molekule wody płynącej w Golsztromie.

Moja idea podlega na przypatrzeniu się związkowi między ideami poszczególnych myślicieli i w tym celu najpierw popatrzę na Karola Marksa. Pamiętając XX wiek, zrozumiałe jest, że większość ludzi wiąże całkiem negatywne wyobrażenie z pojęciem komunizmu, nie wiedząc, że prawie tyle komunistycznych pojęć istniało, ilu ludzi przyznawało się do komunizmu. Pojęcie komunizmu bynajmniej nie było i ciągle jeszcze nie jest jednoznaczną rzeczą. Pytania o majątek, usprawiedliwienie egzystencji państwa, organizację partii robotników i rozwój rewolucji są do dziś powtarzane wśród komunistów.

Markowski ideał stworzenia nowego człowieka

„Widmo krąży po Europie – widmo komunizmu.”² To widmo o którym Marks pisał³, miało zachwiać istniejącym światem, zdemaskować niesprawiedliwości i nierówności w postaci intensywnej eksploatacji klasy robotniczej i prowadzić do zniesienia tych nieakceptowalnych, pogardzających warunków życia (kapitalistycznego) i stworzyć nowego, wolnego człowieka, żyjącego według motta: „Każdy według swych zdolności, każdemu według jego potrzeb!”⁴ Celem Marksa była wolność człowieka i prowadzenie go do złotego wieku.⁵ Człowiek powinien zostać swoim własnym panem, jako „byt pełny, to jest fizyczny, pracujący, zmagający się z przyrodą”⁶ i łączyć w sobie ducha z ciałem. Ponieważ jednak sam człowiek nie da rady osiągnąć

² Marks i Engels MK, 28.

³ Z powodu uproszczenia koncentruję się na Marksie, chociaż Engels grał bardzo istotną rolę. Niekiedy oni byli jednej myśli, ale niekiedy nie i w tych wypadkach czasem jest trudno ich rozróżnić. Nie jest moją intencją pomijać działanie Engelsa.

⁴ Marks KPG, 22.

⁵ Por. Stedman Jones, 217-218.

⁶ Kołakowski I, 490.

jedności, wymaga on społeczeństwa i z nim on się może łączyć do wewnętrznej i zewnętrznej jedności.⁷

Tego celu Marks był bardzo pewny, formułując dialektyczny materializm, który scjentystycznie uzasadnił rozwój świata klasowego do świata bezklasowego. W tym nowym świecie państwo nie będzie potrzebne do rządzenia, co najwyżej będzie pełnił funkcje administracyjne⁸: Jeżeli nie będzie przestępstwa, nie będzie konieczna policja. W ekonomii i wielkich instytucjach Marks widział źródło ludzkiego samowycbowania. Odnosząc się do Ludwika Feuerbacha podkreślił niebezpieczeństwo zgubienia ludzkich bezpośrednich związków, gdy człowiek jest pod wpływem wielkich instytucji.⁹ Te instytucje uniemożliwiają człowiekowi bezpośredni kontakt ze sobą, ponieważ one działają jako pośrednictwo które stoi pomiędzy ludźmi. Należy znieść to pośrednictwo, a w tym zawarte są religia i wszystko to, co ujarzmi naturę ludzką. Marks dążył do świata jako jedności, gdzie ludzie nie pracują na swoje podmiotowe zainteresowania, lecz na lepszą przyszłość całego społeczeństwa.

Te marksowskie idee brzmią bardzo kusząco i słuchając ich jest zrozumiałe, że istniało i jeszcze istnieje dużo nurtów, które powołują się na nie: Na przykład wśród ruchów intelektualnych (Szkoła Frankfurcka, Alain Badiou, Slavoj Žižek) albo społecznych (1968 w Niemczech) i partii politycznych (ZSRR). Temu ostatniemu przeczyłby fakt, że Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich robił wszystko by nie wspierać wolności swego ludu. Jak mogło dojść do tego, że w ZSRR z jednej strony Karol Marks był wychwalanym bohaterem nowego, wyzwolnego człowieka i z drugiej strony Związek Radziecki był prowadzony przez terroryzującą partię, której władza oparta była na strachu? Jedną z wielu odpowiedzi na to pytanie jest fakt, że stworzenie despotycznej partii wynikało ze szczególnej interpretacji marksowskiej filozofii przez Lenina i Stalina. Ale również Marks przyczynił do jednostronnego wykładania jego pojęć.

Trzy motywy marksowskiej filozofii i ich niezgodność

Leszek Kołakowski podaje trzy motywy w marksizmie: motyw romantyczny, motyw faustyczny i motyw fatalistyczny. Pierwszy motyw objawia się w jego celu zniesienia kapitalizmu i w ideale powrotu do złotego wieku, i ożywienia antycznej kultury, doprowadzenia do ujęcia człowieka jako jego własnego tworu. Drugi motyw pokazuje się w jego aktywnym dążeniu osiągnięcia rewolucji i w jego pomyśle

⁷ Por. Kołakowski I, 488-491.

⁸ Por. Stedman Jones, 221-222.

⁹ Por. Stedman Jones, 132-135.

podniesienia człowieka na nowy poziom ewolucji. Trzeci motyw dotyczy idei dialektycznego materializmu, jego roszczenia do naukowości i wynikającego stąd deterministycznego fatalizmu skierowanego przeciwko życiu. Prosto mówiąc: według dialektycznego materializmu nie człowiek przeprowadzi rewolucję, lecz warunki zewnętrzne wpływają bezwzględnie na człowieka.¹⁰

Istnieje wiele niezgodności między poszczególnymi motywami, jednak jedna sprzeczność jest najbardziej widoczna. Zachodzi ona z jednej strony między pierwszym a drugim motywem, z drugiej zaś między drugim a trzecim. Jest to konflikt między wolnością a naturalnym postępem.¹¹

„Przeciwstawiają się sobie, po pierwsze, ewolucjonizm naturalistyczny i antropocentryzm; po wtóre techniczna interpretacja wiedzy i epistemologia praktyki; po trzecie idea zmierzchu filozofii i myśl o zniesieniu filozofii przez jej wcielenie w życie; po czwarte idea postępu nieskończonego i eschatologia rewolucyjna.”¹²

Marksowska względność i Leninowskie wykonanie

Abstrahując analizę Kołakowskiego, w marksizmie została przeciwstawiona wolność (antropocentryzm, epistemologię praktyki, zniesienie filozofii przez jej wcielenie w życie, eschatologię rewolucyjną) i historyczny determinizm (ewolucjonizm naturalistyczny, techniczną interpretację wiedzy, ideę zmierzchu filozofii, ideę postępu nieskończonego). W praktycznym stosowaniu marksowskiej teorii, Lenin miał rozmaite możliwości interpretacji, odpowiadając na następujące pytania:¹³

- Czy człowiek powinien aktywnie wspierać rewolucję, czy poczekać na pewne znaki?

Lenin podporządkował wszystkie swoje kwestie jednemu zadaniu: rewolucji. Zaczynając od Rosji, pragnął by działalność rewolucyjna rozwijała się na całym

¹⁰ Por. Kołakowski, 496-506.

¹¹ Marksowski materializm nie jest równy z zniesieniem ducha, jednak bardzo wyraźnie podkreśla priorytet materii, wbrew filozofii Hegla, według którego, nie istnieje materia nie podległa duchowi. Gdy uczeń Hegla krytykował niezgodność jego systemu z rzeczywistością, to Hegel lapidarnie odrzekł: tym gorzej dla rzeczywistości. Celem Marksa było odwrócenie Hegla, postawienie jego „z głowy na nogi”, podkreślając prymat materii nad duchem. Tak robiąc on sprzeciwia się Heglowi, i musi sobie radzić z kolejnymi problemami.

¹² Kołakowski, 492.

¹³ Jednak Lenin rozumiał siebie jako jedyne wykonawcę marksowskich idei (Kołakowski II, 454-456).

świecie. Był praktykiem i według niego wszystkie sprawy ogólnoteoretyczne były już rozstrzygnięte przez Marksa i do jego zadania należało wykonanie marksistowskiego testamentu.¹⁴

- Czy można stosować przemoc do stworzenia jedności ludu?

Lenin podał jednoznaczne odpowiedzi na to pytanie. Według niego jedność ludzi gra podstawową rolę i dlatego osiągnięcie jej jest usprawiedliwione przez wszystkie środki łącznie z prometeizmem i przemocą. Mottem jego filozofii było: Im więcej jedności tym więcej wolności. Z tego powodu przejawy niezadowolenia były równoznaczne przejawom burżuazyjnej przeszłości. I dalej jedność była nieomylna i to znaczyło, że niepowodzenie ekonomiczne było interpretowane jako zła wola rządzonych, i zła wola rządzonych była dalej interpretowana jako przejaw oporu ze strony posiadającej klasy. Rządzący nigdy nie ponosili żadnej odpowiedzialności za swoje działania.¹⁵

- Jaka jest rola partii politycznej?

Lenin odrzucał ideę o partii wszystkich ludzi i popierał dzielenie społeczeństwa na elitę i robotników. On bał się bierności zwykłych robotników w procesie rewolucji i ich niechęci do koniecznej zmiany, dlatego elita miała dostać odpowiedzialność przeprowadzenia rewolucji.¹⁶ Inicjatywa była w rządzie, a zwykli ludzie musieli przyjmować los konieczności. Wprowadzić według Lenina proletariat był z natury rzeczą klasą rewolucyjną, ale partia musiała być inicjatorem świadomości rewolucyjnej.

- Czy istnienie państwa jest legitymowane?

Marks twierdził, że chociaż państwa przeszkadzają ludziom w bezpośrednim kontakcie, to co najmniej państwa administracyjne są potrzebne, żeby organizowały społeczne życie. Lenin argumentował ostrzej, mówiąc, że likwidacja państw jest konieczna.

„Rewolucja socjalistyczna w Europie nie może być niczym innym jak wybuchem walki masowej wszystkich i wszelkiego rodzaju uciskanych i niezadowolonych.”¹⁷

„Wszelkiego” dotyczy wszystkich rodzajów ludzkiej kultury: nauki, sztuki, zasad moralnych, literatury, prawa, instytucji społecznych i religijnych.¹⁸ Wartości według

¹⁴ Por. Kołakowski II, 451-454.

¹⁵ Por. Leszek Kołakowski I, 506.

¹⁶ Por. Stedman Jones, 297-298.

¹⁷ Lenin w Kołakowski II, 585.

Lenina są niczym więcej niż wartości instrumentami na służbie interesów ludzi posiadających, więc brakuje im znaczenia inherentnego.¹⁹ ²⁰ Tym pojęciem Lenin odnosi się do marksowskiego odrzucenia tradycji i kultów przeszłości²¹, które były według niego insygniami posiadającej klasy.²²

Konsekwencje Leninowskiego myślenia

Leninowskie dzielenie społeczeństwa jest próbą rozstrzygnięcia marksowskiego problemu napięcia między wolnością i historycznym determinizmem. Aporia przeżyje leninowską teorię w bardziej skomplikowany sposób, jednak nie została rozstrzygnięta.

Autoimmunologia jego ustroju jest widoczna i stosowana do obchodzenia się z przeciwnikami. Jeżeli ktoś nie zgadza się z systemem, to albo on jest szalony, albo antagonistą, więc przyczyną niepowodzenia rozwoju komunistycznego.²³

Rola proletariatu jest niepewna. Pragnieniem Karola Marksa była modyfikacja warunków życia masy do lepszego bycia. Jednak masa ciągle musi się poddawać władzy partii, która widocznie nie wprowadza lepszego życia. Lenin twierdzi: elita jest reprezentantem proletariatu. Ale jak można być reprezentantem jednej grupy, której niemożliwością jest głosić swoje życzenia, której niemożliwością jest rozwijać się i stwarzać kulturalne dzieła? Z jednej strony Lenin potępiał wszystkie kulturalne osiągnięcia zachodu a z drugiej strony on sam korzystał z tych osiągnięć.

Do leninowskiej partii należało rozwiązywać wszystkie problemy, które istniały w stosunku do osiągnięcia jedności. Jednak Lenin odrzucał pojęcie państwa z tego powodu, że ono zawsze było narzędziem przemocy stosowanym przez klasę posiadającą. Według niego instytucje nie mogą być neutralne.²⁴ Partia jest w stanie zyskać więcej neutralności, albowiem ich członkowie nic nie posiadają. Z

¹⁸ Już u Marksa „(...) krytyka religii stanowi przesłankę wszelkiej krytyki.” Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa.

¹⁹ Por. Kołakowski II, 455.

²⁰ Należy wspomnieć, że Lenin chciał znieść te wartości jako wartości zachodu. On krytykuje, że na zachodzie, chociaż te wartości są ogłaszane, ludziom braknie prawdziwej wolności. Tą wolność tylko będą osiągać wraz z realizowaniem komunistycznych pojęć. (Ta argumentacja jest podobna stosowana przez religie, np. Państwo Islamski.)

²¹ Por. Kołakowski I, 501.

²² W tym przypadku się powtórnie objawia ambiwalentne pojęcie Marksa. Z jednej strony on bardzo ocenił sztukę, poetykę i inne sztuki, z innej strony były one znakami ciemnej przeszłości.

²³ To przypomina myślenie faryzeuszów: Jeżeli każdy Żyd będzie działał zgodnie z boskim prawem, Bóg wyśle mesjasza. Poza tym wiele innych teologicznych motywów i obrządków było stosowanych w pseudoreligijnym sposób (np. kult jednostki).

²⁴ Por. Kołakowski II, 591.

materialistyczną teorią ten rezultat się zgadza, ale czy zgadza się też z rzeczywistością?

Lenin, przez podkreślanie jedności, stworzył hierarchię w której nadrzędną rolę pełniła partia, podrzędną masy. Poza tym partia była również centralizowana, to znaczy, żeby ominąć spory między członkami partii, różnorodność była usuwana.

Stalinowskie następowanie i stworzenie zjednoczenia

Stalin uważał się za następcę Lenina i Marksa. Jednym znakiem tego były wydania książek, które zawierały zarówno teksty Lenina, jak i teksty Stalina. Poza tym doniosłym pismem dla zwiększenia jego wpływu był Krótki Kurs Historii Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii Bolszewików (WKP (b)).²⁵ Książka przedstawiła historię Rosji i Związku Radzieckiego w latach 1883-1938, wyjaśnia postęp w kraju w tym czasie i legitymizuje jego komunistyczne władze. Stalin jest określony jako godny następcy Marksa i Lenina, degraduje się wszelkie inne nurty zewnętrzne i wewnętrzne nazywając je drobnomieszczańskimi i wrogimi partii.²⁶ Celem partii jest przekonywanie ludzi, że stalinowska droga komunizmu jest prawdziwą drogą komunizmu, więc WKP (b)

„wzmacnia pewność że wielka sprawa partii Lenina-Stalina ostatecznie zwycięży, że komunizm zwycięży na całym świecie.”²⁷

Jako następcy marksowskiej tradycji, za swe główne zadanie Stalin rozumiał popieranie jedności swojego ludu i rozkrzewianie marksowskiego myślenia.²⁸ Następujące teorie były kluczowymi podstawami stalinowskiego działania i ich interpretacje były możliwe tylko pod jego kontrolą. Po pierwsze istnieją według niego cztery cechy dialektycznego materializmu, to są:

- a) Przyroda jest całością w której wszystko jest powiązane ze sobą.
- b) Przyroda jest w stanie nieuchronnego i nieustannego rozwoju i postępu.
- c) Zgodnie z prawami nieustającego rozwoju, ilość wpływa na jakość, co mniej więcej znaczy, że istnieje w świecie inherentny rozwój niższego do wyższego, że jakość człowieka można ulepszać przez zmianę jego warunków życia.

²⁵ Chociaż nie był samym autorem, wszystkie treści były przez jego określone. Por. Kołakowski III, 864.

²⁶ Por. WKP (b), 5-6.

²⁷ WKP (b), 6.

²⁸ Jest ważne żeby sobie przypomnieć, że Stalin niewiele nowych pomysłów wniósł do teorii Marksa, Engelsa i Lenina. Tak samo jego interpretacje

- d) Obowiązek zniszczenia wewnętrznych przeciwności, które obecne są w świecie (np. proletariat-burżuazja, przeszłość-przyszłość).²⁹

Po drugie Stalin podał trzy zasady materializmu:

- a) Świat jest z natury materialny.
- b) Rzeczywistość jest obiektywna i istnieje poza świadomością.
- c) Wszystko w świecie jest poznawalne.³⁰

Stalinowskim wyzwaniem było zjednoczenie ludu i zniesienie różnorodności w każdy sposób, wszystkimi narzędziami przemocy, usprawiedliwionymi przez powyżej podawaną własną strukturę świata, w którym on też tylko działał tylko jako narzędzie.³¹

Zgodnie z tymi przekonaniem, walka ku jedności zawierała następujące strategiczne kroki, które rozpoczął już Lenin. Sztuka była zredukowana do czysto polityczno-propagandowych zadań, tak samo jak nauka miała tylko usprawiedliwiać stalinowski dogmat. Wartość sztuk i nauk w ogóle była mierzona przez „stopień wprowadzonego postępu”³². Krótki kurs był wszechobecny i wszędzie uczony. Inne książki, niezgodne z linią partii, były zakazane. Stalin i Lenin, jak i Marks i Engels, byli ubóstwiani i wprowadzono zrytualizowany kult ku ich czci. Kto się nie zgadzał z systemem był wysyłane do obozu koncentracyjnego.³³ W słowach Michała Hellera można powiedzieć, że człowiek stał się ofiarą infantylizacji. On został środkiem stworzenia nowego świata.³⁴

„Wszystko zależy od warunków, miejsca i czasu.”³⁵

Celem Stalina było nowe ustanowienie warunków życia i z tego powodu przeszłość musiała być modelowana na nowo. Wzmoczenie walki klas służyło jako usprawiedliwienie prześladowania i czystek kraju. Z tą świadomością Krótki Kurs WPK (b) w 1938 roku był wydany. Leszek Kołakowski komentuje:

²⁹ Por. WKP (b), 118-126.

³⁰ Por. WKP (b), 126-134.

³¹ Por. Kołakowski III, 869-870.

³² Kołakowski III, 863.

³³ Por. Kołakowski iii, 862-865.

³⁴ Por. Heller, 38-39.

³⁵ WKP (b), 125.

„Krótki kurs nie był po prostu książką historyczną pełną fałszów, ale potężną instytucją społeczną: jednym z najważniejszych instrumentów, za pomocą których partia miała sprawować władzę nad umysłami i niszczyć zarówno myślenie krytyczne, jak pamięć społeczeństwa o własnej przeszłości.”³⁶

Kształtowanie się Homini Sovietici

Osiągnięcie celów indoktrynacji, zafałszowania linearności historii i dążenie do stworzenia jedności ludu nie było łatwe. Najpóźniej po upadku Związku Radzieckiego można było powiedzieć, że program Stalina w warunkach XX wieku się nie udał, pomimo wszelkiej przemocy, która była stosowana. Te teorie jednak ukształtowały nowoczesnych ludzi w wielkim zakresie. Nie dlatego, że istnieje dużo zwolenników stalinizmu na świecie, ale w nieświadomych umysłach wielu mieszkańców Europy Wschodniej powstała podwójna świadomość nieracjonalności.

„Tak to ideologia stalinizmu produkowała rzeczywiście, zgodnie z założeniami, „nowego człowieka” sowieckiego: ideologicznego schizofrenika, szczerego kłamcę, człowieka gotowego do nieustannych i dobrowolnych samookaleczeń umysłowych.”³⁷

Część II: Homo Sovieticus i jego pojawienie się w społeczeństwie

Antagonizmy społeczeństwa jako silnik funkcjonowania radzieckiej ideologii

W czasach układu warszawskiego istniała w Polsce mocna opozycja przeciwko radzieckiej ideologii przede wszystkim zorganizowana przez kościół, który uchronił wartości katolickie i tożsamość ojczyzny. Okoliczności wpłynęły na to, że napięcie pomiędzy dobrami kulturalnymi przeszłości i nowym rządem radzieckim było bardzo wysokie.³⁸ Jak to napięcie mogło tak długo istnieć bez wybuchu i szaleństwa ludzi? Intuicyjna odpowiedź na to pytanie, jak człowiek mógł wytrzymać dialektykę „wierzyć nie wierząc w prawdziwą nieprawdę” brzmi, że ludzie się ze strachu podporządkowali się władzy. Jednak ten argument nie jest wystarczająco mocny dlatego, że lekceważy złożoność ludzkiej psychologii. Przemoc i władza nie są wystarczającymi siłami, które określają ludzkie życie. Tak i Leszek Kołakowski twierdzi, że podwójne życie nie było jedynie popierane przez środki strachu,

³⁶ Kołakowski III, 865.

³⁷ Kołakowski III, 867.

³⁸ Por. Kołakowski III, 866.

„ale również dlatego, że powtarzając raz po raz urzędowe kłamstwa i wiedząc, że są kłamstwami, wszyscy obywatele stawali się współnikami partii i państwa w kłamstwie (podkreślenie C.S.). Nie było wcale pożądane, aby ludzie wierzyli literalnie w absurdy, które stanowiły treść życia publicznego: jeśli zdarzali się tacy, którzy w nieprawdziwie wierzyli i zapominali zupełnie o świecie realnym, stawali się oni niejako we własnym sumieniu niewinni, a przeto bardziej skłonni do ulegania autonomicznej sile ideologii komunistycznej. Jednak doskonałe posłuszeństwo zakładało, iż ludzie świadomi są tego, że obowiązująca ideologia nie ma żadnej siły własnej (...)”³⁹

Te wspólne kłamstwa zostały podstawą nowej kultury, dlatego że one połączyły ludzi aż do zakresu zapominania rzeczywistości. To wytłumaczenie brzmi niewiarygodnie i z tego powodu jest warto popatrzeć na teorię, która za tym stoi. Będę teraz (bardzo) krótko przedstawiał parę elementów filozofii politycznej Slavojana Žižka, usiłując wyjaśnić jej zagadnienia:

Pierwszym jego twierdzeniem ważnym na tym temacie jest, że społeczeństwo jest tylko możliwe w nieodpuszczaniu traumy jego niemożliwości.⁴⁰ Ponieważ Marksizm jako „ideologia nie ma żadnej siły własnej”, czyli nie jest prawdziwy przez siebie, ludzie musieli wierzyć w niego. Oni tak zrobili, albowiem jego alternatywa (szaleństwo; niemożliwość wspólnego życia towarzystwa; nihilizm) była gorsza. Ideologia Marksizmu-Leninizmu podporządkowała ludzi, ale przydzieliła ona im pozycję w ustroju. Žižek mówi następnie, że ontologia jest zawsze konstytuowana przez poznanie oraz niepoznanie.⁴¹ Dobrym przykładem tego jest baśń Andersena „Nowe Szaty Cesarza”. W tej baśni wiedza o nagim królu jest przesłanką społecznej spójni. Jeśli ktoś głosi że król jest nagi, to sytuacja może dygotać w posadach, ponieważ cały ustrój wszechmogącej pozycji króla i od niej definiowane pozycje wszystkich ludzi będzie kwestionowany. Tak jak w tej baśni ludziom w Polsce długo brakowało uwagi i prawdziwych alternatyw do Związku Radzieckiego, ponieważ oni definiowali się przez niego.

Według Žižka antagonizm uosabia źródło wszelkiej polityki do dziś: Ludzie na zachodzie dokładnie wiedzą, że zegarek Roleksa jest symbolem statusu i że większość naszych rzeczy jest produkowana w mizernych warunkach. Mimo to

³⁹ Kołakowski III, 866.

⁴⁰ Por. Finkelde, 29-30.

⁴¹ Por. Finkelde, 30-32.

ludzie kupują takie rzeczy, w tym momencie dokładnie wiedząc, że oni się podporządkują pod kapitalistyczny system. Ta tożsamość jest charakterystyczna dla świata zachodu i pokazuje jego podporządkowanie w stosunku do wielkiego ideału liberalizmu.⁴²

Z pomocą Žižka można stwierdzić, że każdy system żywi się z nierozstrzygalnymi antagonizmami. Również przyznaje, że istnieją różnice między antagonizmami i z powodu tego, że kierunek Marksizmu-Leninizmu domagał się jedności przemocą i zapomniał o swoim pierwotnym celu (czyli o osiągnięciu swego ideału), nie pozwalając antagonizmowi rozwijać się (wszystko było normalizowane), kościół stawiał mocny opór i ta ideologia była skazana na niepowodzenie. Tylko ideologie, które zawierają transcendentną instancję są w stanie przekonać ludzi, żeby oni się poświęcili za jej sprawę. Inaczej ona traci jej urok, tak na przykład na końcu Związku Radzieckiego transcendentność oddawała się biurokracji.⁴³

Dzięki Žižkowi jest teraz łatwiej rozumieć, co Kołakowski sugerował, gdy pisał „że powtarzając raz po raz urzędowe kłamstwa i wiedząc, że są kłamstwami, wszyscy obywatele stawali się współnikami partii i państwa w kłamstwie.”⁴⁴

Podsumowując można rozumieć ideologie dialektycznie. W ich przekonaniach znajdują się inherentne przeciwstawiające stanowiska, które są silnikiem działania życia społecznego, że np. z jednej strony komunizm nie jest prawdziwy, ani naukowy, a z drugiej strony komunizm jest pierwotnym celem ludzkości i dlatego warto jest dla niego umrzeć. Będę teraz badał wpływ dialektyki Związku Radzieckiego na człowieka, który pod tą władzą żył.

Czym on jest, Homo sovieticus?

„Homo sovieticus to zniewolony przez system komunistyczny klient komunizmu – żywił się towarami, jakie komunizm mu oferował.”⁴⁵

Ta pierwsza definicja człowieka radzieckiego brzmi bardzo prosto i zrozumiale - ponieważ jest bardzo ogólna. Może nawet Zinowjew zgadzałby się tą interpretacją, mimo to że według niego jest prawie niemożliwe pojmować człowieka radzieckiego (szczególnie dla ludzi zachodu).

Tischner stara się rozumieć istotę homini sovietici i wywodzi jego z systemu radzieckiego. Według niego ten system jest monologiczny i totalitarny, albowiem w nim nie ma ani możliwości dialogu (ponieważ partia jest twórcą wszystkich prawd),

⁴² Por. Finkelde, 44-52.

⁴³ Por. Raporty sprawozdawczy. Zinowiew, 20-27.

⁴⁴ Kołakowski III, 866.

⁴⁵ Tischner, 125.

ani szacunku wobec osoby (ponieważ człowiekowi są odebrane wszystkie podstawy indywidualnej egzystencji). Z ustroju ZSRR wynikają charakterystyczne dążenia:

„skłonność do podnoszenia oczu do góry w celu chwytania nowych objawień i skłonność przeciwna do tupania nogami na widok wszystkiego, co spływa z góry.”⁴⁶

Dlaczego takie przeciwne działania są możliwe?

Ogólnie mówiąc homo sovieticus w inny sposób strukturyzuje zjawiska, które on doświadczy, myśli w innych kategoriach, w innych systemach priorytetów.⁴⁷

Czemu człowiek radziecki myśli akurat w własnych ogólnych kategoriach?

W pierwszej części opisałem genezę homini sovietici i podałem źródła jego myślenia w filozofiach Marksa, Lenina oraz Stalina. Wykonywanie sowieckiej dialektyki między jednostką i społeczeństwem zmieniło człowieka w taki sposób, w jaki do dziś jest widoczny we wszystkich krajach byłego ZSRR.

Mówienie o człowieku radzieckim zawiera analizę antagonizmów, które się stały charakterystyczne dla jego pojawienia się. Jakie są przykłady antagonizmów człowieka radzieckiego? Józef Tischner ujmie trzy przykłady, które charakteryzują działanie człowieka radzieckiego: zależność od pracy, władzy oraz poczucie godności przez kolektyw.⁴⁸

Zależność poprzez pracę

Po pierwsze homo sovieticus jest uzależniony poprzez pracę. Według komunistycznej ideologii, pracujący człowiek realizuje swoją wolność, jeśli nie pracuje na swoje dobro, lecz na dobro całej wspólnoty. Jednakże w praktyce tego ideału nie udało się osiągnąć i zamienił się w swoje przeciwieństwo. Człowiek tracił ambicje dobrego wykonywania pracy i oddalał się od niej.

„Klient komunizmu poczuł nagle, że jest niczyj: jeszcze wczoraj był „uspołeczniony”, a dziś jest „niczyj”.”⁴⁹

⁴⁶ Tischner, 134.

⁴⁷ Por. Zinowjew, 358-368.

⁴⁸ Por. Tischner, 125-129.

⁴⁹ Tischner, 126.

Poza tym w relacji człowieka radzieckiego do swojej pracy charakterystycznie jest, że on nie tylko ucieka od wolności, ale również od odpowiedzialności, dlatego brakuje mu respektu do własnej i wspólnej własności i z tego powodu wzrastała w nim skłonność do drobnych kradzieży i korupcji.⁵⁰

Zależność przez udział we władzy

Po drugie homo sovieticus jest uzależniony przez udział we władzy. Ponieważ prywatne majątki były zakazane, udział we władzy był jedyną możliwością pokazania swego potencjału. Poza tym władza została punktem orientacyjnym wszystkich ludzi, więc służyła jako nieomyślne kryterium (które ze strony rządzących samowolnie codziennie mogło się zmieniać). Z tego powodu, większość ludzi nie była zainteresowana polityką i rozwijała pasywne i fatalistyczne podejście w stosunku do władzy.

„W świecie, w którym jeszcze wczoraj „być” znaczyło „mieć władzę”, homo sovieticus stracił kręgosłup i czuje się liściem miotany przez wiatr.”⁵¹

Włodzimierz Marciniak podkreśla fakt, że człowiek sowiecki, to człowiek hierarchiczny, podporządkowany władzy. Jego całe życie jest zorientowane na władzę.

„każdemu należy się tyle, ile wynika z jego statusu, a nie indywidualnego wkładu, umiejętności i zdolności. [...] Twierdzi, że inni mają więcej od niego nie dlatego, że na to zasłużyli, lecz dlatego, że zajmują wyższe miejsce w hierarchii.”⁵²

Michał Heller popatrzył na władzę z globalnej perspektywy i uważał, że „[s]owiecki człowiek miał się uważać za śrubkę w gigantycznej maszynie państwowej.”⁵³ W ten sposób orientacja władzy przyczynia się do pojęcia człowieka jako środka i instrumentu historii.

Poczucie godności przez kolektyw

Po trzecie homo sovieticus ma poczucie godności. Jednak w komunizmie ta godność nie pochodzi z wyjątkowości każdej osoby, tylko z przynależności do ludu. Ten fakt

⁵⁰ Por. Transparency.

⁵¹ Tischner, 127.

⁵² Marciniak.

⁵³ Heller, 12.

izoluje człowieka radzieckiego wobec obcych i powoduje poczucie przewagi i potęgi, pod przykrywką obrony koniecznej wobec groźnego zachodu.

Oprócz tego w państwie jednostka nie miała znaczenia. Ona była na jednej szali wagi i nie miała szansy jej przeważenia, gdy państwo, dużo cięższe, było na drugiej z szal.⁵⁴ Naprzeciwko wielkiemu państwu człowiek radziecki tracił poczucie własnej godności. Dobre przykłady tych tez znajdują się w książce „Homo sovieticus”. W niej Aleksandr Zinowjew, który siebie sam uznaje za hominem sovieticum, wyznaje, że godność dla niego jest tylko pustym słowem.⁵⁵ Dodatkowo twierdzi, że moralność, to nie kryterium, które można stosować opisując człowieka radzieckiego, ponieważ nie można oczekiwać moralnego życia od kogoś, kto żyje pod warunkami władzy sowieckiej. I w ogóle koncept moralności nie ma sensu dla niego, albowiem taki koncept zawsze popada w sprzeczność ze sobą.⁵⁶ Dalej Zinowjew nie rozumie, dlaczego ludzie zachodu mają przekonania, ponieważ przekonania są bezsensowne, więc człowiek i tak działa przeciw nim.⁵⁷ Są to dobrymi przykładami do pokazania, że poglądy zachodu i wschodu ogromnie się różnią. Gdy czyta się książkę Zinowjewa, to czytelnik ma wrażenie, że źródło tego sporu o godność to walka między metafizyką z szczególnymi konceptami prawdy i osoby a antyfilozofią Związku Radzieckiego.⁵⁸ Z powodu braku wyższych celów i przekonań, z perspektywy zachodu człowiek radziecki jest pozbawionym ducha inicjatywy i pozbawionym krytycznego myślenia. Przeciwno temu Zinowjew raczej uważa się za zdolnego do przystosowania, praktycznie orientującego się człowieka. Priorytet materializmu.

Część III: Homo sovieticus w Polsce

W ostatniej części podałem trzy dziedziny, w których człowiek radziecki się objawia. Na końcu tej pracy zwrócę uwagę na to pytanie, czy można te szczególne antagonizmy w tych dziedzinach ciągle jeszcze w Polsce stwierdzić. Początkowo należy zauważyć, że dzisiejsza sytuacja w Polsce jest ogromnie niezwykła, ponieważ obecny stan jest połączeniem trzech elementów kultury: tradycyjnego,

⁵⁴ Heller, 12.

⁵⁵ Por. Zinowjew, 212-214.

⁵⁶ Por. Zinowjew, 97-102.

⁵⁷ Por. Zinowjew, 14-15.

⁵⁸ Zgodny z planem Stalina zniesienia wszelkiej metafizyki i z nią połączonych prawd. Por. WKP (b), 120-126.

post-komunistycznego oraz nowoczesnego.⁵⁹ Te elementy współdziałają ze sobą, częściowo nawet wzmacniają ich efekty wzajemnie. Postaram się ukazać wpływy komunizmu na Polskę szczególnie w dziedzinie pracy, władzy i godności.

Wpływ radziecki na dziedzinę pracy

Jeden ambiwalentny charakter, który się rozwijał w dziedzinie pracy jest taki, że z jednej strony praca jest bardzo ważna dla Polaków. Jednak z drugiej strony nie pracuje się dla wszelkiego dobra w sferze publicznej, albowiem ta sfera wciąż jest interpretowana jako sowiecka, tj. pod wpływem okupanta.

Następny ciekawy punkt odnosi się do poczucia wolności i zależności. Z jednej strony 80,3% Polaków utrzymuje, że każda jednostka jest twórcą jej świata a z drugiej strony 85,5% uznaje państwo za odpowiedzialne za społeczny ład. Tutaj jest konflikt między odpowiedzialnością osobistą i odpowiedzialnością społeczną, która wynika z antagonizmu, że człowiek jednocześnie posiadał wszystko i nic. Nie było możliwości realizacji siebie w pracy, dlatego, że nie istniała osobista, a tylko społeczna praca.⁶⁰

Odnosnie do korupcji, ona zmniejszała się w ostatnich latach po upadku PRL, jednak w porównaniu z innymi państwami zachodniej Europy jest raczej wysoka.⁶¹

Wpływ radziecki na dziedzinę władzy

Tischner zwrócił uwagę na fakt, że po upadku Związku Radzieckiego homo sovieticus

„przyczynił się [...] do tego, że miejsce komunistów zajęli inni ludzie – zwolennicy kapitalizmu. [...] Jest on jak niewolnik, który po wyzwoleniu z jednej niewoli czym prędzej szuka sobie drugiej.”⁶²

Zainteresowanie Polaków udziałem we władzy jest niskie. W 2015 roku tylko 51% Polaków brało udział w wyborach parlamentarnych.⁶³ Poza tym jest widoczne, że od 1989 roku było dużo zmian we władzy i spektrum rządzących było skrajnie szerokie. Rządzili członkowie z nurtu Solidarności, jak i starzy komuniści PRL.⁶⁴ W spotkaniu długiej tradycji i systemu sowieckiego z postmodernizmem homo sovieticus „czuje się liściem miotanym przez wiatr”. On nie ma mocnych

⁵⁹ Por. Sarnacki, 55-56.

⁶⁰ Por. Sarnacki, 52-53; 61-62.

⁶¹ Por. Transparency.

⁶² Tischner, 125.

⁶³ Por. IDEA.

⁶⁴ Por. Sarnacki, 29-33.

politycznych przekonań, tak jak nie ma chęci partycypacji w polityce. On oczekuje wielu i ogromnych zmian (przede wszystkim przez demokrację, która ma się okazać wielkim bohaterem), i jest szybko rozczarowany, jeśli jego nadzieje się nie zrealizują. Trudności młodej demokracji w Polsce, w której się też objawiła korupcja, doprowadziły do nieufności wobec systemu.⁶⁵ Ostatnia rzecz, którą warto wspomnieć to wysokie znaczenie tytułów. Polacy często definiują się z podstawą ich oficjalnych osiągnięć. Wciąż obecna jest hierarchia, która przydzieliła człowiekowi jego miejsce w społeczeństwie. To też wynika z sowieckiego ustroju, w którym człowiek im więcej znaczył, tym więcej wyróżnień on otrzymywał od wspólnoty.

Wpływ radziecki na dziedzinę godności

W starym, komunistycznym systemie władzy punktem orientacyjnym było słowo rządu, które nie było stałe. Żeby coś osiągnąć człowiek był zmuszony partycypować w kompleksowym systemie sprzecznym z jego własnymi przekonaniami. Sarnacki pisze, że ta podwójna świadomość w Polsce doprowadziła do etycznego relatywizmu i priorytetu własnych potrzeb. Nieufność do nowego systemu umocniła ten pogląd.⁶⁶ Sarnacki pisze:

„Poles still declare themselves to be persons of faith, but with less and less disturbance over moral issues like divorce, euthanasia or casual sex.”⁶⁷

Chociaż Polacy nie byli przekonanymi komunistami z wielką dumą w stosunku do Związku Radzieckiego, przetrwało myślenie dumy narodowej. Ona jest znakiem niepodległości i separacji od obcych i braku zainteresowania nimi. W 2014 roku tylko 24% Polaków brało udział w wyborach Europejskiego Parlamentu.⁶⁸ Chociaż UE daje więcej możliwości do realizacji własnych marzeń, mnóstwo ludzi w Polsce kategorycznie boi się liberalizmu.⁶⁹

Jako antagonizm upaństwowienia, rodzina okazała się jedynym mocnym fundamentem ludzkiego życia. To wynika przede wszystkim z wpływu kościoła,

⁶⁵ Por. Sarnacki, 58.

⁶⁶ Por. Sarnacki, 60.

⁶⁷ Sarnacki, 64.

⁶⁸ Por. IDEA.

⁶⁹ Por. Sarnacki, 75-76.

który od początku wspierał koncept świętej rodziny. Wartości kościoła później zostały początkiem oporu przeciw Związkowi Radzieckiemu.⁷⁰

Rezultat

Jestem teraz na końcu mojej pracy. Zaczynając Marksem zarysowałem historię idei człowieka radzieckiego. Ta podwójna świadomość, która go najbardziej charakteryzuje jest wynikiem długiego rzędu nieprzeciwieństw w przeciwieństwach. Akcentując jedność i nazywając ją wyższym celem, Związek Radziecki działał przeciwnie. Stwierdzając linearność, gdzie nie było linearności, on udawał jedność, gdzie nie było jedności. Tak czyniąc uczył jego mieszkańców jak można wierzyć nie wierząc w prawdziwą nieprawdę. Przecież ludzie wiedzieli, kim Trocki był i jakie były jego poglądy. Ludzie wiedzieli, że kolektywizacja ziemi prowadziła do wielkiej biedy i śmierci wielu ludzi. Traktowanie ZSRR oddalało ludzi od prawdy i rzeczywistości, stwarzając nową prawdę i nową rzeczywistość kłamstwa. Już u Marksa, co stwierdziłem powyżej, występowało napięcie między wolnością, a historycznym determinizmem. Lenin i Stalin dokonali politycznej realizacji tego przeciwieństwa, realizacji, która trwała w Europie do 1989 roku.

Trudną sprawą jest mówić o komunizmie w Polsce, ponieważ społeczeństwo nigdy nie można zrozumieć monokausalnie. W ciągu 25 lat życie w Polsce zmieniło się w ogromny sposób od monologu do dialogu. Hasła brzmią: mass media, liberalizm, prywatyzacja, sfera publiczna, itd. Jednak maskowany monologizm wciąż istnieje i objawia się pod płaszczykiem dialogizmu. W badaniach dialektycznych struktur sowieckiej rzeczywistości można odkrywać inherentne motywy i porównywać je z dzisiejszymi elementami posowieckich krajów, tak i krajów zachodu.

Odnosnie do tworzenia struktur radzieckiego myślenia, moja główna teza brzmi, że wykonywanie sowieckiej dialektyki między jednostką a społeczeństwem, w końcu traktując ją jako ważną nieważną śrubę, zmieniło człowieka w taki sposób, że rozwinął on zachowanie ze skłonnością do ambiwalencji i relatywizmu działania. Brakuje jednostce sensu prawdziwej więzi społecznej i czego wynika szacunek do siebie i całej ludzkiej wspólnoty.⁷¹ Rozłupana polityka, która obiecała pokój przez wojnę, łączyła transcendencję z świeckością i tym aktem likwidując obie, stworzyła człowieka, który tak samo bezkrytycznie wobec siebie dąży do władzy. Zgadając się z ludzką wolnością i kompleksowością nie da się katalogować człowieka radzieckiego w ścisły sposób, jednak ażeby go zrozumieć trzeba wejść w jego hermeneutykę. Tak zrobiłem i badałem go w ogólny, jak i w szczególny sposób w

⁷⁰ Sarnacki, 59-60.

⁷¹ Paradoksalnie to właśnie było podstawowym celem marksistowskiej ideologii.

jego objawieniu się w Polsce w dziedzinach pracy, władzy tak i w rozumieniu ludzkiej godności.